

تاریخ ساخت بازار کرمانشاه با نگاهی به حامیان و بنیان بناهای آن^۱

سیده میترا هاشمی^۲

۱. این مقاله برگرفته از پژوهشی است که در کلاس درس «پژوهش در تاریخ معماری ایران، دوره اسلامی» (از دروس رشته مطالعات معماری ایران، نیمسال دوم سال تحصیلی ۱۳۸۸) زیر نظر استاد گران قدر آقای مهندس کامبیز حاجی قاسمی شکل گرفته است. از آن استاد گرامی به خاطر یاری‌هایشان سپاسگزارم.

۲. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران از دانشگاه شهید بهشتی؛

hashemii.mitra@gmail.com

۳. این بازار در محله «فیض‌آباد» است و آن را به همین نام‌اند اما اهالی آن را با نام «تاریک‌بازار» می‌شناسند.

۴. کارشناس میراث فرهنگی کرمانشاه بر اساس شواهدی که در گذشته از این بازار بوده است، قدمت آن را مربوط به دوره زندیان می‌داند. با توجه به شواهد موجود، قدیمی‌ترین آثار موجود در شهر کرمانشاه مانند مسجدجامع، تاریک‌بازار، و چند کاروان‌سرا متعلق به دوره زندیان است. فرضیاتی در توجیه اینکه چرا از آثار پیش از این دوره چیزی باقی نمانده مطرح شده است، اما هیچ کدام قابل اثبات نیست و ممکن است در آینده شواهدی پیدا شود که نشان از آثاری کهن‌تر داشته باشد (نک: سیامک خدیوی، «مصرفی مختصر بافت تاریخی کرمانشاه»، ص ۵۵۵؛ و محمدرضا رشیدی، «روند شکل‌گیری بازار بزرگ کرمانشاه»).

کلید واژگان: تاریخ بازار کرمانشاه، بناهای وابسته به بازار کرمانشاه، گسترش بازار کرمانشاه، حامیان و بنیان، دوره قاجار.

چکیده

دانشته‌های ما از بازار کرمانشاه و تاریخ ساخت و چگونگی شکل‌گیری و گسترش آن اندک است و تاکنون هیچ پژوهش جدی در این باره نشده است. بخش‌هایی از بازار اکنون از میان رفته و بخش‌های باقی‌مانده نیز تغییر فراوان کرده است. از کهن‌ترین بخش بازار که یادگار دوره زندیه بود، اثری باقی نیست. بازار قاجاری شهر نیز که در گذشته از دروازه شرقی تا دروازه غربی شهر گسترده بود، با ساخت خیابان‌هایی در دوره پهلوی چند پاره شد. بخش‌های شرقی و غربی آن به‌تدریج آسیب‌های بسیار دید یا کاملاً از بین رفت. محدوده این پژوهش بخش میانی بازار شهر است که امروز باقی است. این بخش از بازار نیز تغییر فراوان کرده است؛ آنچه مانده نام بناهای بازار است که در اقبال مردم شهر باقی است. اهالی شهر اغلب بناهای بازار را به نام بنیان آن می‌شناسند.

در این پژوهش براساس نام بنیان بناهای بازار، از جمله سراها و تیمچه‌ها و کاروان‌سراها و مساجد و حمام و... تاریخ ساخت این بناها را در متون اسناد، و آثار باقی‌مانده می‌جوئیم و سپس با شناخت تاریخ

ساخت بناهای موجود هر راسته گمانه‌هایی برای تاریخ ساخت آن راسته مطرح می‌کنیم. سرانجام روند گسترش بازار شهر را در دوره‌های گوناگون می‌یابیم. شناسایی تاریخ ساخت بخش‌های مختلف بازار و چگونگی گسترش آن در طول تاریخ، افزون بر اینکه مقدمه‌ای برای شناخت معماری این بنا و زندگی اجتماعی آن است، می‌تواند آغازی برای درک چگونگی گسترش و شکل‌گیری شهر کرمانشاه نیز باشد.

مقدمه

شهر کرمانشاه از دیرباز در مسیر یکی از مهم‌ترین راه‌های بازرگانی و کاروان‌رو قرار داشته است که غرب کوهستان زاگرس را به شرق آن وصل می‌کند. بازار کرمانشاه نیز در امتداد همین مسیر از شرق تا غرب شهر گسترش یافته است. قدیمی‌ترین بخش بازار کرمانشاه «تاریک‌بازار» بوده است. تاریک‌بازار در سال‌های اخیر بسیار تخریب شده و تنها اثر باقی‌مانده از آن معماری است که در گذشته راسته مسقف بازار بود. احتمالاً این بخش از بازار مربوط به دوره زندیان و

پرسش‌های تحقیق

۱. بنیان بازار کرمانشاه چه کسانی بودند؟
۲. بناهای وابسته به بازار کرمانشاه در چه تاریخی ساخته شد؟
۳. راسته‌های بازار کرمانشاه در چه تاریخی ساخته شده‌اند؟
۴. روند گسترش بازار کرمانشاه چگونه بوده است؟

دیگر بخش‌ها مربوط به دوره قاجار است.^۴ در پایان دوره قاجار ابتدای بازار کرمانشاه دروازه «سرفیر آقا» در غرب شهر بود. این بازار رودخانه «آشوران» را قطع می‌کرد و به دروازه «چپاسرخ» در شرق شهر می‌رسید.^۵ (ت ۱) در دوره پهلوی با احداث چند خیابان از جمله خیابان سپه (مدرس کنونی) و جوانشیر، بازار کرمانشاه در چند جا بریده شد و به‌تدریج بخش‌هایی از آن آسیب‌های بسیار دید یا از بین رفت. امروز بخش میانی بازار، یعنی حد فاصل میدان نواب و خیابان جوانشیر، باقی است. محدوده پژوهش حاضر نیز همین بخش از بازار است.^۶ (ت ۱).

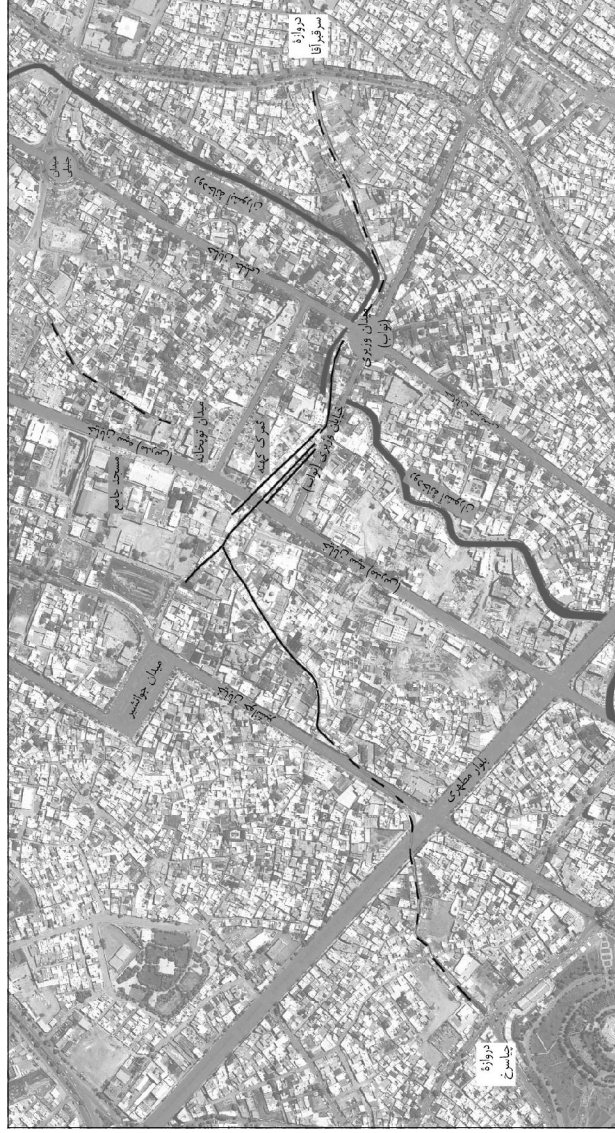
امروز درباره تاریخ ساخت و چگونگی گسترش بازار اطلاعی نداریم. تنها سرخ موجود برای شناخت تاریخی بازار کرمانشاه نام بنیان بناهای آن، شامل بناهای تجاری و بازرگانی و مذهبی و خدماتی است، که هنوز در اقوال مردم شهر باقی است.^۷

در این پژوهش سیر تکوین بازار شهر کرمانشاه را در سه دوره بررسی می‌کنیم. در بخش نخست از ابتدای دوره قاجار تا پیش از سلطنت ناصرالدین‌شاه. بین سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۴ ق بررسی می‌شود. بیشتر بناهای

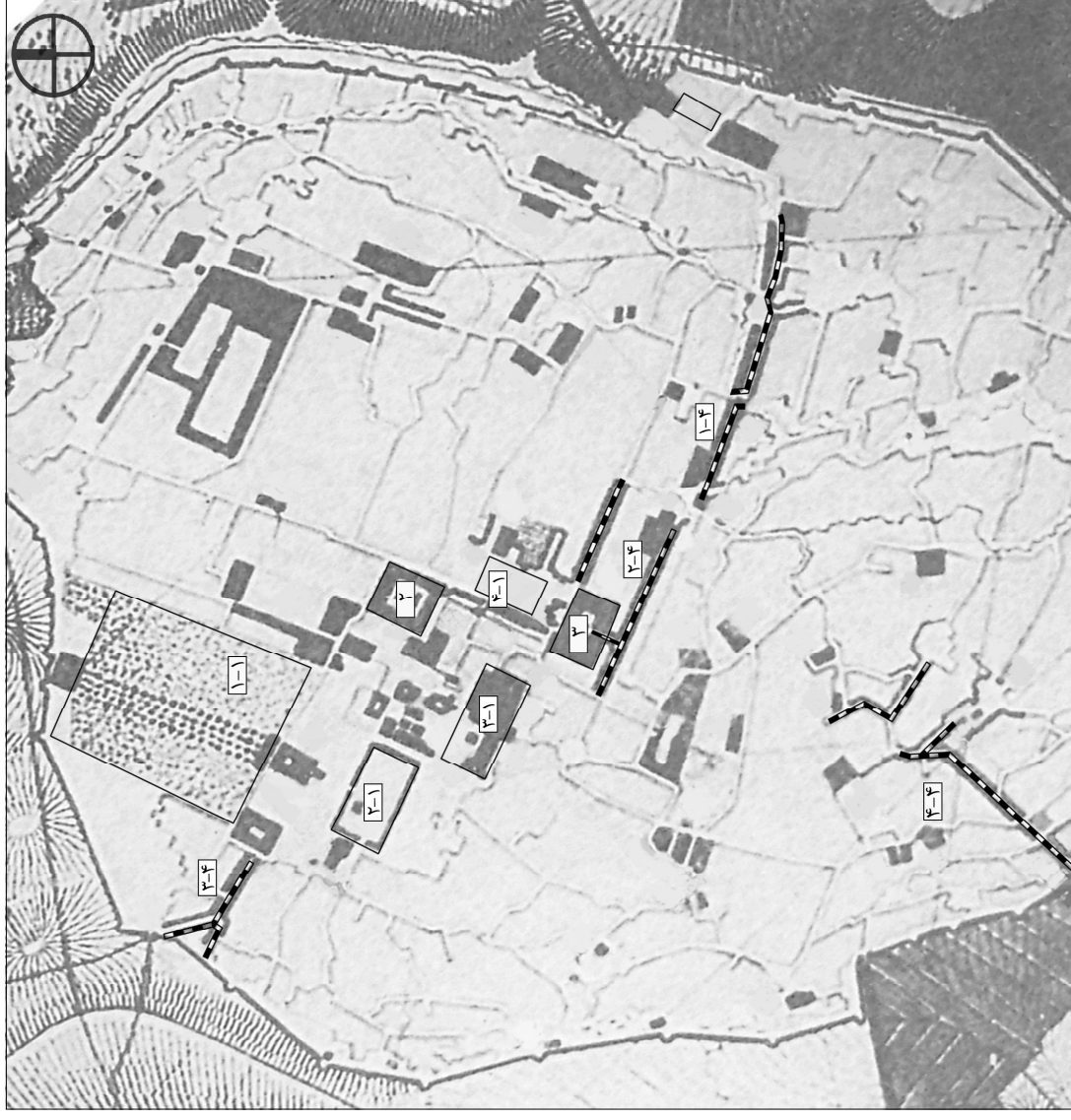
۵. سیامک خدیوی، همان. ساخت جستجوی تاریخ
بخش‌هایی از بازار که از بین رفته نیازمند پژوهشی دیگر است.
۷. این نام‌ها جزء دانسته‌های اهالی شهر و از جمله نگارنده این پژوهش است. به همین سبب هیچ‌کدام از نام‌ها راجع ندارد، مگر آن‌هایی که راجع نیستند.

ت ۱. جامعی بازارهای کرمانشاه بر روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵. مأخذ: سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. باقی است (محدوده بازار که امروز بخش میانی این پژوهش) --- بخش‌های شرقی و غربی بازار که آسیب فراوان دیده است. === تاریکه‌بازار (بازار دوره زندیان) که به‌گلی تخریب شده است. ---

رودخانه آشوران

ساخته‌شده شهر در این دوره مربوط به دوره فتحعلی‌شاه قاجار دوره با سلطنت مظفرالدین‌شاه آغاز و با سقوط سلسله قاجار و پس از آن است. در بخش دوم، میانه دوره قاجار، همزمان با بین سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۴۳ ق پایان می‌یابد. در هر بخش سلطنت ناصرالدین‌شاه، بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ ق مطالعه ابتدا بانیان آن دوره و بناهای منسوب به ایشان و پس از آن می‌شود؛ و بخش سوم مربوط به پایان دوره قاجار است، این راسته‌های ساخته‌شده در آن دوره را بررسی می‌کنیم.

ت ۲. بازار شهر در نقشه چریکف ۱۲۲۶، مأخذ: محمد مهریار و دیگران، اسناد تصویری شهرهای ایران؛ دوره قاجار، ص ۲۰۴.

۱) بناهای شاهزاده محمدعلی‌میرزا دولتشاه:

۱-۱) باغ و گوشک

۱-۲) میدان سر بازارخانه

۱-۳) دیوان‌خانه

۱-۴) میدان توپخانه

۲) مسجد جامع

۳) کاروان‌سرای گمرک

۴) بازارهای شهر:

۱-۳) قیصریه چاریشی (برجای

بازار چال حسن‌خان کونئی)

۲-۴) قیصریه چاریشی (برجای

یکی از راسته‌های بازارخانه یا

یهودی‌های کونئی)

۳-۴) قیصریه چاریشی (از این بازار

امروز اثری باقی نیست).

۴-۴) شاه‌السیخار چاریشی (از این

بازار امروز اثری باقی نیست).

۱. بنایان بازار کرمانشاه در ابتدای دوره قاجار

۱.۱. محمدعلی میرزا دولتشاه

محمدعلی میرزا دولتشاه پسر بزرگ فتحعلی شاه بود که در سال ۱۲۲۱ ق از سوی پدر والی کرمانشاه و کردستان شد و تا سال ۱۲۳۷ در این منصب باقی بود.^۸ در دوره حکومت او شهر کرمانشاه رونقی دوباره یافت. او بناهای بسیاری در کرمانشاه و دیگر شهرهای تحت حکومت خویش ساخت.^۹

مهم‌ترین بناهای منسوب به او در شهر کرمانشاه مجموعه دیوان خانه و قصر بوده است. علاوه بر این او چند میدان شهری از جمله میدان توپخانه و میدان سرپاخانه و بناهایی عام المنفعه همچون مسجد شاهزاده و مسجد دولتشاه و حمام نیز ساخته است. امروز از این آثار فقط دیوان خانه و مسجد محمدعلی میرزا باقی مانده است. از جمله بناهایی که او در کرمانشاه ساخت و امروز کمتر درباره آن می‌دانیم، بازار است. باکینگهام در سال ۱۲۳۱ از بازارهایی سخن می‌گوید که برخی ساخته شده و برخی دیگر در دست ساخت است.^{۱۰} کربوتر نیز که دو سال پس از باکینگهام شهر کرمانشاه را دیده است، در سفرنامه‌اش از بازارهایی که شاهزاده محمدعلی میرزا «با نقشه و طرح عالی بنا کرده است» یاد می‌کند.^{۱۱}

چریکف در نقشه‌ای که در سال ۱۲۶۶، چند سال پس از وفات محمدعلی میرزا دولتشاه، از شهر کرمانشاه تهیه کرده بسیاری از این بناها را ترسیم کرده است.^{۱۲} او می‌گوید: «در حدود ۱۰ بازار در شهر وجود دارد. تعداد دکان‌ها در بازارها به ۴۴۰ دکان می‌رسد».^{۱۳} چریکف این بازارها را «قیصریه چاریشی» و «شاه الیسجار چاریشی» نامیده است.^{۱۴} از تطبیق نقشه چریکف و نقشه کنونی شهر درمی‌یابیم که بخشی از «قیصریه چاریشی» امروز باقی است. این بازار یکی از سه راسته موازی غرب خیابان مدرس است (ت ۱ و ۲). از طرف دیگر اگر فرضیه قاجاری بودن این بخش از بازار را بپذیریم،^{۱۵} با توجه به نقشه چریکف و گزارش‌هایی که درباره اوضاع شهر در این دوره ذکر شد^{۱۶} و نیز تاریخ ترسیم نقشه که پس از دوره محمدعلی میرزا و پیش

از گسترش شهر در دوره ناصری است، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که همه یا بخشی از «قیصریه چاریشی» را در عهد شاهزاده محمدعلی میرزا ساخته‌اند. بنا بر این یکی از سه راسته بخش میانی بازار همان «قیصریه چاریشی» است، که احتمالاً متعلق به محمدعلی میرزا است، اما با اتکا به اسناد موجود، تشخیص بازار از میان سه راسته کنونی قدری دشوار است. این مسئله در بخش‌های بعد به تفصیل بررسی خواهد شد. از دیگر بازارهای نقشه چریکف امروز اثری باقی نیست.^{۱۷}

۲.۱. حسن خان کلانتر

اهالی شهر «راسته آهنگرها» را به نام بانی آن «بازار چال حسن خان» نیز می‌شناسند (ت ۷). حسن خان در دوره حکمرانی محمدعلی میرزا دولتشاه کلانتر شهر شد و در محله‌ای، که هنوز به نام او مشهور است، بازار، سراه، و دکانین متعدد ساخت.^{۱۸} از حسن خان کلانتر کمتر ذکر می‌شود و از تاریخ دقیق ساخت بازار او نیز اطلاع نداریم؛ اما با توجه به اینکه او در دوره محمدعلی میرزا کلانتر شهر بوده است، می‌توان تاریخ ساخت بازار چال حسن خان را در همین دوره و بین سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۷ دانست. به نظر می‌رسد که بخشی از راسته بازاری که چریکف ترسیم کرده و نیز بازاری که در نقشه سال ۱۳۳۷ شهر آمده، بازار چال حسن خان است.^{۱۹} (ت ۲ و ۴).

۳.۱. همایون سلطان خانم نواب علیه

همایون سلطان خانم دختر فتحعلی شاه ملقب به نواب علیه در دوره حکومت برادرش محمدعلی میرزا چند سال در کرمانشاه می‌زیست.^{۲۰} نواب علیه در شهر کرمانشاه بناهایی ساخت که مشهورترین آن‌ها «مسجد نواب» است.^{۲۱} نواب علیه در بازار نیز کاروان‌سرای ساخت که در خیابان کشی‌های دوره پهلوی خراب شد (ت ۳). چریکف از هیچ‌یک از بناهای او نام نبرده است، اما از تطبیق نقشه سال ۱۳۳۷ ق با وضع موجود و عکس‌هایی سال ۱۳۳۵ شهر درمی‌یابیم که بر

۸. ایرج افشار سیستانی، کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، ج ۱، ص ۴۱۷ و ۴۱۸. ۹. بسیاری از مورخان بر این باورند که شهر کرمانشاه که از آغاز دوره زندیه ویران شده بود، در دوره محمدعلی میرزا دوباره آبادان شد. باکینگهام در سال ۱۲۳۱ ق نوشته است: «کمتر از نیم قرن پیش کرمانشاه قریه‌ای بزرگ بود که اهالی آن از کشاورزی و دامداری امرار معاش می‌کردند... پس از انتصاب شاهزاده محمدعلی میرزا دولتشاه به حکومت آنجا، حدود، جمعیت، و اهمیت شهر افزایش یافت» (بک).

J. S. Buckingham, *Travels in Assyria, Media and Persia*, P 175, 176). 10. J. S. Buckingham, *ibid*, P 178.

۱۱. فیروز منصوری، *استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود*، ص ۵۳.

۱۲. نقشه چریکف در کتاب اسناد تصویری شهرهای ایران، دوره قاجار منتشر شده است (محمد مهربار و دیگران، اسناد تصویری شهرهای ایران، دوره قاجار، ص ۲۰۰-۲۰۴). ۱۳. محمد مهربار و دیگران، همان، ص ۲۰۰.

۱۴. همان‌جا.

۱۵. سیامک خدیوی، همان، ص ۵۵۷؛ و محمدرضا رشیدی، همان، ایرج افشار سیستانی، همان، ص ۴۲۰.

۱۶. از آنجا که بسیاری آبادانی شهر کرمانشاه را از دوره محمدعلی میرزا دولتشاه دانسته‌اند و پیش از او نیز در دوره قاجار هیچ ذکر یائری از ساخت بازار نیست، بسیار محتمل است که نخستین بانی بازار محمدعلی میرزا دولتشاه باشد.

جای میدان وزیری (میدان نواب کنونی) کاروان‌سرای سرایی بوده است (ت ۴). می‌توان حدس زد که این بنا نیز در دوره حکومت محمدعلی میرزا، بین سال‌های ۱۲۲۱ و ۱۳۳۷ ساخته شده است.

گزارش‌ها در گذشته تنها ورودی حمام از بازار بود و حمام با دالایی به بازار متصل می‌شد و ورودی ضلع جنوبی را در دوره‌های بعد ساختند.^{۲۵}

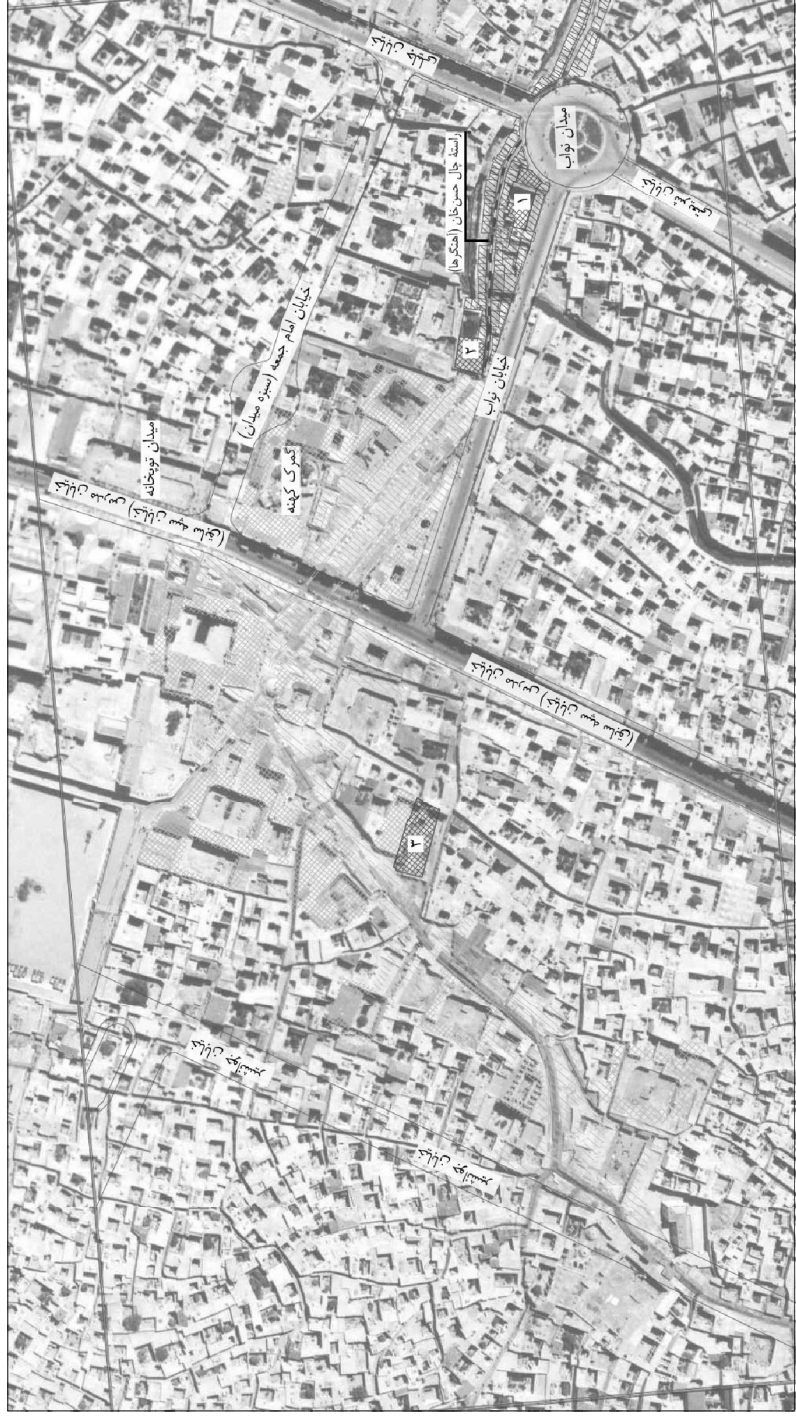
۴.۱. حاج شهبازخان

حاج شهبازخان پسر منوچهرخان بیگلربیگی و از بزرگان ایل کلهر بود که در زمان فتحعلی‌شاه به مقام قلعه‌بندی ایل منصوب شد. از بناهای ساخت حاج شهبازخان در شهر کرمانشاه، حمامی در راسته بازار و مسجدی بیرون از محدوده بازار باقی است (ت ۳). در گزارش‌های مرمت حمام حاج شهبازخان، تاریخ ساخت این بنا سال ۱۳۳۲ ذکر شده است. براساس این

۵.۱. راسته‌های ساخته‌شده در آغاز دوره قاجار

چنان که گفتیم، در این دوره شاهزاده محمدعلی میرزا در شهر کرمانشاه بازارهایی ساخت، اما نام او در هیچ‌یک از بازارهای کنونی باقی نیست. گفتیم که یکی از راسته‌های احداثی او احتمالاً جزء سه راسته موازی میانه بازار است. در بخش آثار ساخته‌شده در میانه دوره قاجار به تفصیل در این باره صحبت خواهیم کرد.

۳. بازار شهر در آغاز دوره قاجار بر روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵، مأخذ: سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
 ۱) سرای هادی رحمانی
 ۲) مسجد گیوه‌کش‌ها
 ۳) حمام حاج شهبازخان

۲. بنیان بازار کرمانشاه در میانه دوره قاجار

۱. امام‌قلی میرزا اعمادالدوله

امام‌قلی میرزا عمادالدوله فرزند محمدعلی میرزا دولتشاه و نوه فتحعلی‌شاه بود. ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۶۸ او را به حکومت کرمانشاه منصوب کرد و تا سال ۱۲۸۸ در این منصب باقی بود.^{۲۶} عمادالدوله بناهای بسیاری در شهر کرمانشاه ساخت. از بناهای دیوانی و کاخ‌های او امروز اثری باقی نمانده و تنها بناهای باقی از او در بازار شهر است. مهم‌ترین این بناها «مسجد عمادالدوله» است که بر اساس کتیبه آن در سال ۱۲۸۵ ساخته شده. ناصرالدین‌شاه نیز در سال ۱۲۸۷ مسجد عمادالدوله را مسجدی «معتبر» و «تازه‌ساخته» برشمرده است.^{۲۷}

در بازار کرمانشاه، چهارسوق، سرا، و تیمچه‌ای نیز به نام

از دیگر بازارهایی که در این دوره ساخته شده بازار «چال حسن‌خان» است. کاروان‌سرای نواب علییه را هم، که مربوط به همین دوره بوده، در کنار بازار چال حسن‌خان ساخته‌اند. درباره تاریخ ساخت بقیه بناهای این راسته مانند مسجد گیوه‌کش‌ها و سرای هادی رحمانی اطلاعی نداریم. بنا بر این بازارهای ابتدای دوره قاجار در بخش غربی شهر جای دارند (ت ۳). تنهایی این دوره که خارج از این محدوده و در شرق شهر ساخته شده حمام حاج شهبازخان است. در بخش‌های بعد درباره این بنا بیشتر خواهیم گفت.

۱۷. بر اساس سند «موقوفات مرحوم مفکور شاهزاده محمدعلی‌میرزای دولتشاه» که در سال ۱۲۴۶ تنظیم شده، محمدعلی میرزا تیمچه و دکان‌هایی را که «متصل به عمارت مبارکه باغ» بوده وقف کرده است. می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که این بازار همان است که در «ت ۳» با شماره ۱-۴ مشخص شده و چریکف آن را «قیصریه چاریسی» نامیده است. در سند دیگری با عنوان «نصمم موقوفات شاهزاده دولتشاه» که در سال ۱۳۳۱ تنظیم شده است از وقوع آتش‌سوزی در بازار در این تاریخ یاد شده که باعث تخریب بنا شده است (برای آگاهی بیشتر درباره این بخش از بازارهای نقشه چریکف که از میان رفته است، نک: «موقوفات مرحوم مغفور شاهزاده محمدعلی میرزای دولتشاه» و «نصمم وقفنامه مرحوم دولتشاه» در اردشیر کشاورز، زندگان عرصه عشق، ص ۲۶۱-۲۶۷.

۱۸. محمدعلی سلطانی، تاریخ مفصل کرمانشاهان به انضمام پیشینه خاندان‌های شهری، ص ۱۲۹۰. مطالب را از میرزا شکرالله بروجدی، رجال عصر عمادالدوله، (نسخه خطی)، ص ۹۳ نقل کرده است که دسترسی به آن برای نگارنده مقدور نبود.

ت ۴. بازار شهر در نقشه سال ۱۳۳۷ ق، مأخذ: Clarke, Kermanshah, p. 21

۱- بازار چال حسن‌خان
۲- بازار بزازخانه شمالی
۳- بازار بزازخانه جنوبی
۴- روضخانه اشعوران
۵- کاروان‌سرای گهرک
۶- کاروان‌سرای بر جای میدان وزیری (نواب) کهنی

ت ۵. بازار شهر در میانه دوره قاجار بر روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵، مأخذ: سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
 ۴. سرای عمادالدوله (۵) سرای فرانشیاسی (۶) سرای رنگررها (۷) سرای ملاقاسم (۸) چهارسوق عمادالدوله (۹) مسجد عمادالدوله (۱۰) تیمچه عمادالدوله (۱۱) سرای وکیل الدوله (۱۲) سرای خرماقرونی‌ها یا بازارناز (۱۳) تیمچه وکیل الدوله (۱۴) تیمچه وکیل الدوله (۱۵) سرای اصفهانی‌ها.

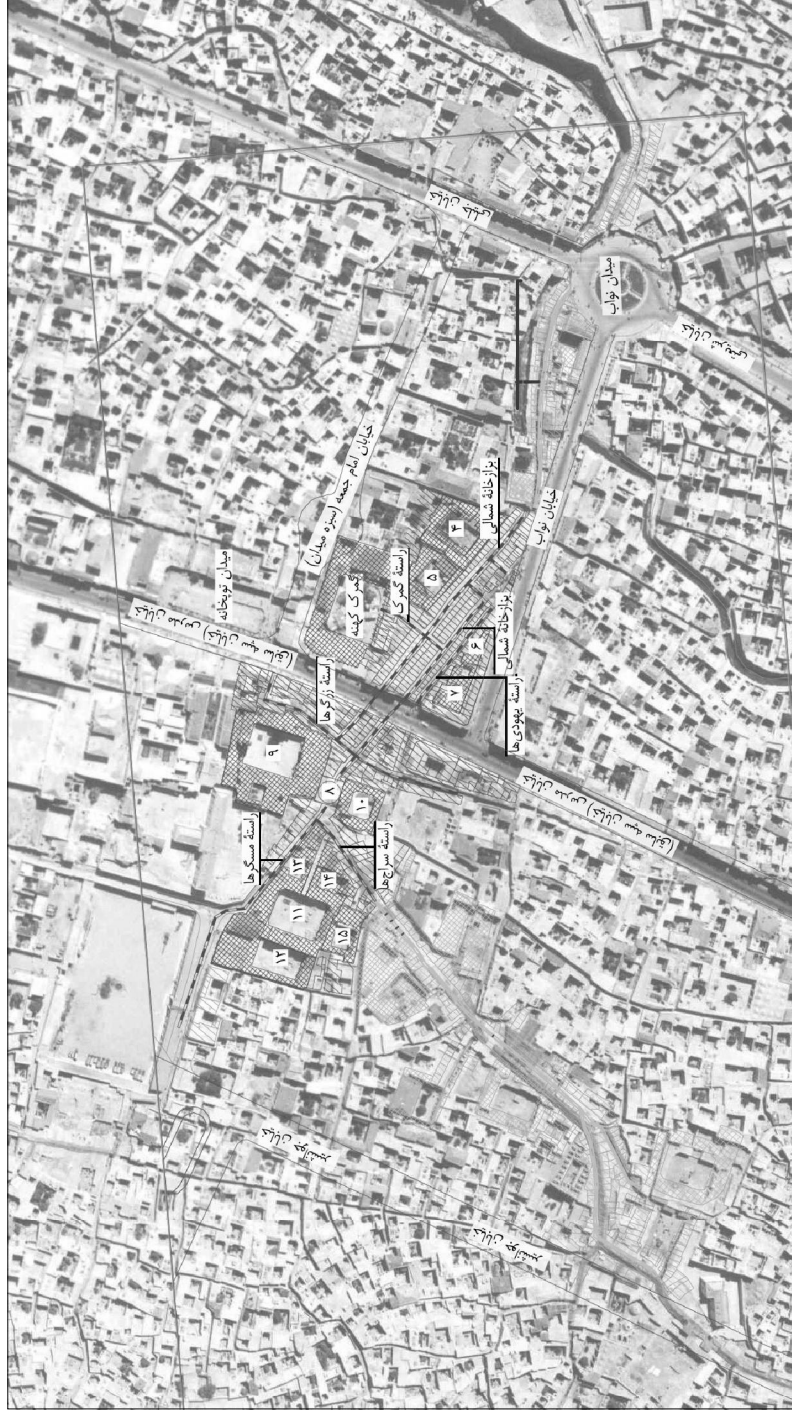
چهارسوق عمادالدوله در غرب خیابان سپه (مدرس) و بین مسجد و تیمچه عمادالدوله است. سرای عمادالدوله نیز در شرق خیابان سپه (مدرس) است. از ترتیب ساخت این بناها اطلاعی نداریم (ت ۵). علاوه بر بناهایی که ذکر آن‌ها رفت، در سند وقفنامه به «قیصریه» احداثی عمادالدوله نیز اشاره شده است که در ادامه از مکان احتمالی آن بیشتر خواهیم گفت.^{۲۹}

۲.۲. فتح‌الله‌خان فرانشیاسی

فتح‌الله‌خان فرانشیاسی فرزند حسن‌خان کلانتر بود^{۳۰} و در دوره حکومت عمادالدوله فرانشیاسی دستگاه حکومت شد.^{۳۱} «سرای فرانشیاسی» یا «تیمچه فرانشیاسی» در شمال راسته بزراخانه و

عمادالدوله باقی است. در سند موقوفات عمادالدوله، که چندی پیش از مرگ او در سال ۱۲۸۹ تنظیم شده، بناهای او در بازار معرفی شده است.

سرکار عمادالدوله امامقلی میرزا... وقف... نمودند همگی و تمامی اعیان مملوکه کل شش دانگ کاروان‌سرای بزرگ احداثی خود و کل شش دانگ بازار و دکانین قیصریه، ایضاً احداثی خود و کل شش دانگ تیمچه واقعه در چهار سوق، ایضاً احداثی خود و کل شش دانگ دکانین واقعه در دو دالان جنب مسجد احداثی خود راه، که آن‌ها از حیث اشتهار مستغنی از تحدید و توصیف است و اعیان مملوکه کل شش دانگ دالان و حجرات و دکانین متعلقه آن‌ها را بلااستثناء شیئی منها.^{۳۲}

۱۹. نقشهٔ سال ۱۳۳۷ (۱۹۱۹ میلادی) شهر کرمانشاه را که براساس عکس هوایی ترسیم شده است، مرکز مطالعات اسلامی و خاورمیانهٔ دانشگاه دورهام منتشر کرده است. بک.

J. I. Clarke & B. D. Clark,
*Kermanshah: An Iranian
Provincial City*, P. 21.

۲۰. احمدمیرزا، تاریخ غضبی، ص ۳۱۶.

۲۱. ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۸۷ در مسیر سفر عتبات از «مسجد نواب علیه همشیره مرحوم محمدعلی میرزا، همسر زین‌العابدین خان پسر حسین‌قلی خان قاجار» نام برده است (ناصرالدین قاجار، شهریار خادما: سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه به عتبات، ص ۶۰).

۲۲. سیامک خدیوی، «گفتگوی شخصی با نویسنده»، در برخی از اسناد دورهٔ قاجار نیز از «کاروان‌سرای نواب» نام برده‌اند. از آن جمله است سند «گزارش قتل عبدالرزاق چلی تاجر تبعهٔ عثمانی» (محمدعلی سلطانی، همان، ص ۲۵۶).

۲۳. آقا احمد بن محمدعلی بهبهانی، *مکرات الاحوال جهان‌نما*، ص ۱۸؛ مسعود گلزاری و محمدحسین خلیلی، *کرمانشاهان باستان از آغاز تا آخر سدهٔ سیزدهم هجری قمری*، ص ۱۵۲.

ت ۷ (راست). ورودی بازار چال حسن‌خان از میدان نواب، مآخذ: نگارنده.

۸ (چپ). راستهٔ بازار بزازخانهٔ شمالی، مآخذ: نگارنده.

میدان توپخانه ابتدا شده، به دروازهٔ سر قبر آقا منتهی می‌شود»^{۳۷} (ت ۵ و ۱). بنا بر آنچه ناصرالدین‌شاه دربارهٔ حدود بازار گفته و با توجه به اینکه می‌دانیم محدودهٔ بین دروازهٔ سر قبر آقا تا ابتدای راسته‌های بزازخانه، بازار چال حسن‌خان است که پیش از این دوره ساخته شده است (ت ۱ و ۳)، می‌توان نتیجه گرفت که قیصریهٔ ساخت عمادالدوله بخشی از بازاری است که از ابتدای آن منتهای غربی راستهٔ چال حسن‌خان است و به میدان توپخانه و چهارسوق عمادالدوله می‌رسد. در این بخش از بازار سه راستهٔ موازی هست. دو راسته را بازار بزازخانه^{۳۸} و دیگری را راستهٔ یهودی‌ها می‌نامند (ت ۵). بنا بر این می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که یکی از این سه راسته «قیصریهٔ عمادالدوله» است که در ابتدای دورهٔ قاجار ساخته شده است. پیش‌تر در سخن از بازارهای بناشده در ابتدای دورهٔ قاجار نیز گفتیم که احتمالاً یکی از این سه راسته «قیصریهٔ چاریشی» است که محمدعلی میرزا دولت‌شاه بنا کرده است.

دربارهٔ «بازار یهودی‌ها» و تاریخ ساخت آن شاهدی در دست نیست. در نقشهٔ چریکف در این بخش از بازار تنها یک راسته

آقای حاجی آقا محمد حسن وکیل‌الدوله... تمامی کاروان‌سراها و تیمچهٔ جدید الإحداث خود را... [شامل] یک باب کاروان‌سرای بزرگ با سه تیمچهٔ جنب آن که تجارتمی است، و یک باب کاروان‌سرای بارانداز ظهر کاروان‌سرای بزرگ... وقف مؤید صحیح شرعی و حبس مخلد ملی اسلامی نمود فریتا الی‌الله تعالی.^{۳۹}

بر اساس سند وقفنامه می‌توان حدس زد که مجموعهٔ وکیل‌الدوله کمی پیش از سال ۱۳۰۸ ساخته شده است. بنا بر این مجموعه مربوط به اواخر دورهٔ ناصری است و با فاصلهٔ حدود بیست سال از دیگر بناهای دورهٔ ناصرالدین‌شاه در بازار، از جمله بناهای عمادالدوله و فرایشاهی، ساخته شده است.

۴.۲. راسته‌های ساخته‌شده در میانهٔ دورهٔ قاجار

در سخن از بناهای عمادالدوله دیدیم که در اسناد ذکر بازاری به نام «قیصریهٔ عمادالدوله» آمده است که امروز از جای آن اطلاعی نداریم. به روایت ناصرالدین‌شاه، که در دورهٔ حکومت عمادالدوله در کرمانشاه بوده، «راستهٔ بازار معتبر کرمانشاهان از

ترسیم شده است (ت ۴) و در نقشه سال ۱۳۳۷ هم که نقشه‌ای نسبتاً دقیق است، در این بخش از بازار دو راسته موازی دیده می‌شود (ت ۴). دو راسته ترسیم‌شده با توجه به موقعیت‌شان نسبت به چهارسوق عمادالدوله، بازار چال حسن‌خان، و کاروان‌سرای گمرک، راسته‌های بزرگانه هستند و در این نقشه نیز اثری از راسته یهودی‌ها نیست. درباره بانی و تاریخ ساخت دو سرای ملاقاسم و رنگرزها که در این راسته است نیز مدرکی در دست نیست.^{۳۱} بازار یهودی‌ها بیش از دو راسته مجاور آن آسیب دیده است. بخشی از بناهای جنوب آن در اثر عبور خیابان وزیری (نواب کنونی) در دوره پهلوی از بین رفت و سقف راسته نیز کاملاً خراب شده است.

درباره دو راسته بزرگانه شواهدی دال بر اینکه این دو

راسته قیصریه عمادالدوله و بازار محمدعلی میرزا باشند در دست است. برخی شواهد بیانگر آن است که بزرگانه شمالی قیصریه عمادالدوله و بزرگانه جنوبی بازار محمدعلی میرزا بوده است. نخست آنکه برخی راسته شمالی را «بزرگانه نو» و راسته جنوبی را «بزرگانه کهنه» نامیده و ادعا کرده‌اند که این نام‌گذاری بر اساس اقوال مردم بوده است.^{۳۲} اهالی این راسته‌ها را به نام بزرگانه می‌شناسند و در نام‌گذاری تفاوتی بین این دو قائل نیستند، اما اگر شواهدی در تأیید این نام‌ها پیدا شود، دلیلی است بر اینکه راسته شمالی متأخرتر از راسته جنوبی است و احتمالاً بازار عمادالدوله در شمال و بازار محمدعلی میرزا دولتشاه در جنوب آن بوده است.

دوم اینکه دیدیم سرای عمادالدوله و سرای فرانباشی را در دوره عمادالدوله، در جوار راسته شمالی بزرگانه ساخته‌اند. حضور دو بنا از دوره عمادالدوله در کنار این راسته می‌تواند دلیلی بر ساخت آن در دوره عمادالدوله باشد (ت ۵). سوم اینکه در نقشه چریکف در کنار بازار محمدعلی میرزا کاروان‌سرای به نام کاروان‌سرای گمرک هست که با دالانی به راسته بازار وصل شده است (ت ۲). امروز این کاروان‌سرا کاملاً تخریب شده و تنها دالان آن با نام «راسته گمرک» باقی است. راسته گمرک بزرگانه شمالی را قطع می‌کند و به بزرگانه جنوبی می‌رسد (ت ۵). در بازار کرمانشاه در محل انشعاب هر دالان از راسته بازار، در ابتدای دالان دری است که آن را از راسته بازار جدا می‌کند. در محلی که دالان گمرک به بزرگانه جنوبی می‌رسد نیز وضعیت چنین است. کف دالان گمرک پایین‌تر از بزرگانه جنوبی است و با چند پله به آن می‌رسد. این اتفاق نیز به سبب فرار و نشیب زمین، در بازار کرمانشاه معمول است (ت ۱۰).

اما در محل تقاطع دالان گمرک و بزرگانه شمالی وضعیت کاملاً متفاوت است. دالان گمرک از بزرگانه شمالی می‌گذرد. در محل تقاطع این دو راسته به‌جای آنکه در دالان گمرک

۳۱. ناصرالدین‌شاه مسجد حاج‌شهبازخان را از «مسجد معتبر شهر» برشمرده است (ناصرالدین‌شاه قاجار، همان). مسجد حاج‌شهبازخان بیرون از محدوده بازار و پژوهش حاضر است.
 ۳۲. سعید رهرو، طرح مرمت واحیاء حمام حاج‌شهبازخان، ص ۵۵ و ۵۶.
 ۳۳. ایرج افشار سیستانی، همان، ص ۴۲۰.
 ۳۴. ناصرالدین‌شاه قاجار، همان، ص ۶۰ و ۶۱.
 ۳۵. «موقفه امام‌قلی‌میرزای عمادالدوله»، در *دانشیر کشاورز*، همان، ص ۴۴۳-۴۴۸.
 ۳۶. در دیگر اسناد دوره قاجار نیز نام «قیصریه عمادالدوله» آمده است. از آن جمله است سند «گزارش قتل عبدالرزاق چلسی تاجر تبعه عثمانی» در *سلطانی*، همان.
 ۳۷. درباره حسن‌خان کلانتر و بازار احاطی‌ای او در بخش «بیتان بازار کرمانشاه در ابتدای دوره قاجار» صحبت کردیم.
 ۳۸. تنها ذکر موجود از فتح‌الله‌خان فرانباشی در کتاب *رجال عصر عمادالدوله* نوشته میرزا شکرالله بروجردی است. دسترسی به این نسخه خطی برای نگارنده ممکن نبود و به زکری که محمدعلی سلطانی در کتابش آورده است اکتفا شد (سلطانی، همان، ص ۱۲۹).
 ۳۹. «موقفه فتح‌الله‌خان فرانباشی»، در *دانشیر کشاورز*، همان، ص ۴۸۹-۴۹۲.

ت ۹. راسته بازار بزرگانه جنوبی، مأخذ: نگارنده.

۳۳. کیوان سمعی دربارهٔ وظایف وکیل‌الدوله چنین گفته است: «در قرن نوزدهم کسانی بودند که با وجود تابعیت ایران از طرف کوشورهای که با ایران روابط تجاری و سیاسی داشتند به نمایندگی انتخاب می‌شدند، آن‌ها تقریباً وظایف کنسولی را انجام می‌دادند و به نام‌های "وکیل" یا "وکیل‌الدوله" ... معروف بودند... وکیل‌الدوله‌ها معمولاً در شهرهای مهم تجاری اقامت داشتند و معروف‌ترین آن‌ها وکیل‌الدوله‌های شیراز و کرمانشاه بودند... حاج آقا حسن [وکیل‌الدوله کرمانشاه] علاوه بر "وکیل‌الدوله" لقب "خان بهادر" را نیز داشت» (کیوان سمعی، زندگانی سردار کابلی، ص ۱۹۸ و ۱۹۹).

۳۴. محمدعلی بن محمدرضا شیخ، خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت، ص ۲۲۲، ج ۲، ن. کرزن، ایران و قسبه/ایران، ص ۷۰۹، دنیس رایت، نقش انگلیس در ایران، ص ۱۱۷ و ۱۱۸.

۳۵. در مطالعات دربارهٔ مجموعه وکیل‌الدوله این مجموعه را شامل دو سرا و دو تیمچه دانسته‌اند (نک: کامبیز حاجی قاسمی، بناهای بازار، ص ۱۱۸-۱۲۲) اما مطابق وقتنامه، مجموعه شامل سه تیمچه بوده است. با دقت در موقیبت قرارگیری مجموعه وکیل‌الدوله می‌توان حدس زد که تیمچه سوم همان است که در جنوب کاروان‌سرای بزرگ است

ت ۱۰. در انتهای دالان گمرک، در محل اتصال با بزازخانه جنوبی، مأخذ: نگارنده.

دری باشد، در دو سمت دالان گمرک و بر سر راسته بزازخانه درهایی این راسته را از دالان گمرک جدا کرده است (ت ۱۱). این وضعیت را تنها در همین بخش از بازار می‌بینیم. بنا بر این می‌توانیم این فرضیه را مطرح کنیم که در دوره محمدعلی میرزا دالان ورودی کاروان‌سرای گمرک به راسته بزازخانه جنوبی متصل بوده و با دری از آن جدا می‌شده است. عمادالدوله در فاصلهٔ بین بازار احداثی پدرش، یعنی بزازخانه جنوبی، و کاروان‌سرای گمرک، بزازخانه شمالی را احداث کرده است. این راسته در دو طرف دالان گمرک ساخته شده و راسته تازه‌ساز با درهایی از دالان قدیمی گمرک جدا شده است.

اما بزازخانه جنوبی در امتداد چهارسوق عمادالدوله است و این تنها شاهدی است که سبب تردید در این ادعا می‌شود که

بزازخانه شمالی را عمادالدوله و بزازخانه جنوبی را محمدعلی میرزا ساخته است. یعنی این بازار پیش از بریده شدن در دوره پهلوی از شرق به بازار چال حسن خان و از غرب به مجموعه عمادالدوله شامل چهارسوق و مسجد و تیمچه می‌رسید (ت ۵). در این صورت، می‌توان فرض کرد که عمادالدوله فیصربه‌ای با راستای شرقی-غربی و بناهایی در شمال و جنوب آن ساخته و با راسته دیگری این دو بنا را به هم وصل و بر تقاطع این دو راسته چهار سوقی بنا کرده باشد، در بخش شرقی بازار نیز در کنار راسته شمالی سرایی ساخته و آن را با دالان مفصلی به فیصربهٔ احداثی خود متصل کرده باشد (ت ۱۲).

بنا بر آنچه گفتیم یکی از دو راسته بزازخانه را در دوره حکومت محمدعلی میرزا، بین سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۷، و دیگری را در دوره عمادالدوله، بین سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۸۸، ساخته‌اند.

از دیگر راسته‌هایی که در میانهٔ دوره قاجار ساخته شده بازار زرگرها است. این بازار با راستای شمالی-جنوبی عمود بر راسته اصلی بازار و در شرق مجموعه عمادالدوله است (ت ۵). ورودی شرقی مسجد عمادالدوله که اهالی آن را «قاپی شاه نجف» می‌نامند، در این راسته است. به دستور عمادالدوله دری از نقره برای حرم حضرت علی (ع) ساختند. این در را به نجف فرستادند و درهای چوبی حرم را، که مربوط به دوره صفوی است، به کرمانشاه آوردند و در این ورودی مسجد نصب کردند. آن در و نام و خاطره‌اش هنوز باقی است و به همین سبب ورودی شرقی مسجد عمادالدوله برای مردمی که از بازار می‌گذرند مکانی مقدس است. اهالی شهر در هنگام عبور از این راسته به قاپی شاه نجف سلام می‌گویند و آن را زیارت می‌کنند. فرض اینکه در دوره عمادالدوله نیز این راسته و این ورودی اهمیت بسیار داشته و این در بر ورودی مهم‌تر مسجد نصب شده باشد، بسیار محتمل است. از آنجا که تنها بنای این راسته مسجد عمادالدوله است، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که راسته زرگرها نیز

و امروز آن را «سرای اصفهانی‌ها» می‌خوانند. مدخلی که این سرا به کاروان‌سرای خرمافروش‌ها (بارانداز) دارد نیز شاهی است بر اینکه سرای اصفهانی‌ها بخشی از مجموعه وکیل‌الدوله بوده است.

۲۶. «موقوفات حاج محمدحسن وکیل‌الدوله»، در اردشیر کتک‌اوز، همان، ص ۱۲۸ - ۱۳۲.

۳۷. ناصرالدین‌شاه قاجار، همان، ص ۱۳۳.

۳۸. در این پژوهش برای تمایز این دو راسته آن‌ها را بازارخانه شمالی و بازارخانه جنوبی می‌نامیم.

۳۹. در سال‌های اخیر، بازار یهودی‌ها یا «بازار کلیمی‌ها» را «بازار اسلامی» نامیده‌اند. در تنها تابلوی میرات فرهنگی در بازار کرمانشاه، که بر ورودی این راسته در خیابان مدرس نصب شده است، تاریخ ۱۸۸۴ش برای ساخت بازار کرمانشاه ذکر شده است. هیچ دلیلی در تأیید این تاریخ نیست. این تاریخ که معادل ۱۲۱۹ق است تقریباً دو سال پیش از ورود محمدعلی میرزا به شهر کرمانشاه و ساخت بناهای او در شهر است.

۴۰. در بسیاری از پژوهش‌های مورثی درباره بازار کرمانشاه این نام‌ها ذکر شده است. از آن‌جمله است پژوهش‌هایی که در مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی و مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی استان کرمانشاه موجود است.

ت ۱۱. دره‌ای دوسوی دالان گمرک در محل تقاطع با بازارخانه شمالی، مأخذ: نگارنده.

در دوره عمادالدوله و هم‌زمان با مسجد ساخته شده باشد. اما دلایل موجود برای قضاوت قطعی درباره تاریخ ساخت این راسته کافی نیست.

به نظر می‌رسد متأخرترین بازارهایی که در این دوره ساخته شده دالان‌ها و راسته مجاور مجموعه حاج حسن وکیل‌الدوله است (ت ۵). پس از چهارسوق عمادالدوله بازار به دو شاخه «راسته ترک‌ها» و «راسته مسگرها» تقسیم می‌شود. راسته ترک‌ها در جنوب مجموعه وکیل‌الدوله به سمت غرب امتداد یافته و در دوره‌های بعد راسته علافخانه در امتداد آن ساخته شده است. راسته مسگرها نیز در شرق مجموعه وکیل‌الدوله، به تیمچه وکیل‌الدوله و پس از آن به کاروان‌سرای بارانداز (خرمافروش‌ها) می‌رسد. بیشتر دکان‌های غربی این راسته متعلق به مجموعه

وکیل‌الدوله است. از آنجا که راسته مسگرها دسترسی بخش‌هایی از مجموعه وکیل‌الدوله را به راسته اصلی و چهارسوق عمادالدوله ممکن می‌کند، احتمالاً این راسته را نیز هم‌زمان با مجموعه وکیل‌الدوله، بین سال‌های ۱۲۹۷ تا ۱۳۱۰ ساخته‌اند. از سوی دیگر، بر اساس ذکر ناصرالدین‌شاه از بازار کرمانشاه، در دوره عمادالدوله بازار در غرب به چهارسوق عمادالدوله ختم می‌شد و احتمالاً گسترش بازار در غرب چهارسوق پس از دوره عمادالدوله روی داده است. نخستین بنا در غرب چهارسوق، مجموعه حاج‌حسن وکیل‌الدوله است. از آنجا که حاج‌حسن هشت سال پس از فوت عمادالدوله وکیل‌الدوله کرمانشاه شد، مجموعه وکیل‌الدوله نیز دست‌کم هشت سال پس از بناهای عمادالدوله ساخته شده است. از سوی دیگر، بناهای غربی مجموعه وکیل‌الدوله را نیز در پایان دوره قاجار ساخته‌اند.^{۳۲} بنا بر این می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که پس از گسترش بازار در دوره عمادالدوله، راسته بازار تا ابتدای جایی رسیده که امروز مجموعه وکیل‌الدوله قرار دارد و حداقل هشت سال بعد با ساخت مجموعه بزرگ وکیل‌الدوله و دالان‌های آن، راسته سراج‌ها نیز ساخته شده و با ساخت راسته ترک‌ها و علافخانه در دوره‌های بعد گسترش یافته است.

۳. بنیان بازار کرمانشاه در پایان دوره قاجار

۳.۱. آقامحمد مهدی فیض
آقامحمد مهدی فیض از مشهورترین روحانیون مبارز کرمانشاه در ابتدای عصر مشروطیت و بانی مسجد فیض مهدوی در بازار کرمانشاه بود.^{۳۳} مسجد فیض مهدوی در ابتدای راسته علافخانه و در جوار حمام حاج شهبازخان واقع است (ت ۶).

آقامحمد مهدی در سال ۱۲۸۷ در کرمانشاه متولد شد. در ایام جوانی برای تحصیل به نجف رفت و در سال ۱۳۱۹ به کرمانشاه بازگشت و در این شهر مرجع دینی شد.^{۳۴} بنا بر این مسجد

۴۱. گلزاری و جلیلی، همان، ص ۱۵۳-۱۵۴. روایت‌های دیگری نیز در وجه تسمیه «قاپی شاه نیف» ذکر شده است. از آن جمله است روایت راجه هندی که در آن نذر حرم علی (ع) کرده بود و آنگاه که به مسجد عمادالدوله که در دست ساخت بود رسید، با مسألی مواجه شد که در چوبی را در همین مسجد کار گذارد (میرزا شکرالله سنجدی، تحفه ناصری، ص ۵۲۷).
۴۲. در این باره در بخش پایان بازار در پایان دوره قاجار بیشتر خواهیم گفت.
۴۳. فیض مهدوی «شهرتی است که و مسجد اقامه‌مهدوی نیز امروز به افتخار آن مرحوم برای خویش بر گزیدند نام فیض مهدوی مشهور است.
۴۴. سلطانی، اسناد نفیست مشروطیت در کرمانشاهان از رشید آیتالله حاج محمد مهدی کرمانشاهی (فیض مهدوی) لیدر ملین کرمانشاه، ص ۱۱.
۴۵. فریدالملک همدانی، خاطرات فریدمیرزا محمدعلی خان فریدالملک، ص ۲۰۶ و ۲۸۰.
۴۶. مسجد حاج محمدتقی بیرون از محدوده بازار و این پژوهش است.
۴۷. اردشیر کساروز، زندگان عرصه عشق، ص ۷۱۷.
۴۸. «سند سفارش وزیر مختار انگلیس به حاج عبدالرحیم وکیل‌الدوله درباره حاج محمدتقی اصفهانی» در محمد علی سلطانی، تاریخ مفصل کرمانشاهان به انضمام پیشینه خانان‌های شهری، ص ۱۰۷۶.
۱۲. دالان بین بازخانه شمالی و جنوبی، مقابل سرای عمادالدوله، مأخذ: نگارنده.

فیض مهدوی پس از سال ۱۳۱۹ و بازگشت اقامه‌مهدوی مجتهد به کرمانشاه ساخته شده است. از طرف دیگر فریدالملک قرآگرو که بین سال‌های ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۱ چند دوره کارگزار وزارت امور خارجه در کرمانشاه بود، همواره در بین روحانیان مهم شهر از اقامه‌مهدوی مجتهد و مسجد او نام برده است.^{۴۵} بر این اساس می‌توان حدس زد که مسجد فیض مهدوی بین سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۱ ساخته شده است.

۲.۳. حاج محمدتقی تاجر اصفهانی

حاج محمدتقی تاجر اصفهانی از تاجر مهم شهر در پایان دوره قاجار بود. اهالی شهر هنوز نام او را به سبب مسجدی که در شهر کرمانشاه بنیان نهاد به یاد دارند، اما در بازار علافخانه نیز سرایی

نیمه‌ویران هست که اهالی بازار آن را «سرای حاج محمدتقی» می‌نامند.^{۴۶} (ت ۶). از حاج محمدتقی کمتر ذکری در میان است. در سالنامه اداره معارف کرمانشاهان راپورت ۱۳۰۵، درباره تصمیم حاج محمدتقی برای ساخت یک باب مدرسه گفته شده است.^{۴۷} در سال ۱۳۱۹ نیز از حاج محمدتقی اصفهانی با عنوان «نماینده کمپانی داود ساسون در کرمانشاه» نام برده‌اند.^{۴۸} حاج محمدتقی در سال ۱۳۳۴ وصیت‌نامه‌ای تنظیم کرد و بر اساس آن، «تمامی شش دانگ کاروان‌سرای واقع در بازار علافخانه، که به سرای حاجی‌محمدعلی معروف است...» [و] تمام شش دانگ کاروان‌سرای راسته علافخانه دم کل نزدیک سرای حاجی رستم» را وقف کرد.^{۴۹} در وصیت‌نامه از دو کاروان‌سرای او در راسته علافخانه یاد شده است و مشخص نیست که سرایی که امروز به نام حاج محمدتقی باقی مانده کدامیک از این دو است و کاروان‌سرای دیگر کجا است. اما با توجه به تاریخ‌هایی که درباره حاج محمدتقی اصفهانی ذکر شده، می‌توان دوره زمانی بین سال‌های ۱۳۰۵ یا قدیمی‌تر از آن تا ۱۳۳۴ را برای ساخت سرای کنونی حاج محمدتقی در بازار کرمانشاه فرض کرد.

۳.۳. محمد مهدی کاشانی

در ضلع شرقی میدان علافخانه سرایی بزرگ به نام «سرای کاشانی» قرار دارد (ت ۶). از این سرا و بانی آن اطلاع دقیقی نداریم. تنها شاهد موجود درباره تاریخ این بنا وقف‌نامه‌ای است که در سال ۱۳۴۹ به نام «مهدی کاشانیان خلیف مرحوم حاج محمدعلی» تنظیم شده است. بر اساس وقف‌نامه، کاروان‌سرا «متصرفی» محمد مهدی کاشانی است و نه احدی از او.^{۵۰} از آنجا که در این سند درباره ساخت بنا و بانی آن ذکری نیامده و شاهد دیگری نیز در این باره در دست نیست، نمی‌توان تاریخ ساخت آن را تعیین کرد. اما محتمل است که این بنا نیز مانند دیگر بناهای این بخش از بازار مربوط به اواخر دوره قاجار باشد.

می‌رسد که این بخش از بازار در پایان دوره قاجار و بین سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۴۹ احداث شده است. این بخش متأخرترین بخش از بازار شهر است. تنها تاریخ ساخت حمام حاج شهبازخان با دیگر بناهای این راسته متفاوت است (ت ۳). چنان‌که در بخش بانیان آغاز دوره قاجار آمد، حاج شهبازخان از بانیان آن دوره بود. چنان‌که گفتیم ورودی اصلی حمام حاج شهبازخان همان بوده که امروز در بازار است و در دوره‌های بعد ورودی دیگری در ضلع شرقی آن ساخته‌اند. بر این اساس می‌توان فرض کرد که حمام حاج شهبازخان پیش از بازار علافخانه در آنجا در کنار گذری بوده است و با گسترش بازار، راسته علافخانه را بر جای همان گذر ساخته‌اند. اما برای قضاوت قطعی درباره علت تفاوت تاریخ ساخت حمام حاج شهبازخان با دیگر بناهای راسته علافخانه به شواهد بیشتری نیاز داریم.

از بازار علافخانه پیش از رسیدن به میدان علافخانه، شاخه‌ای منشعب می‌شود. اهالی این راسته را به نام «تیمچه سیداسماعیل» می‌شناسند. احتمالاً در این راسته در گذشته تیمچه‌ای به نام سیداسماعیل بوده است. تنها بنای این راسته کوتاه پاساژی تازه‌ساز است که شاید آن را بر جای «تیمچه سیداسماعیل» ساخته‌اند. درباره وضعیت این بنا و تاریخ ساخت آن هیچ اطلاعی نداریم. در راسته علافخانه بناهای دیگری نیز هست که از زمان ساخت و بنای آن‌ها شاهدی در دست نیست. «سرای حکیم‌الدوله»، مجموعه «سرای نو»، شامل یک سرای کوچک و یک سرای بزرگ و «بانک شاهنشاهی» در میان سرای بزرگ،^{۱۱} و میدان علافخانه در منتهی‌الیه امروزی غربی بازار کرمانشاه از آن جمله است. مسجد شافعی را نیز در دوره محمدرضا شاه پهلوی در کنار راسته بازار علافخانه ساخته‌اند.^{۱۲} (ت ۶).

۴.۳. راسته‌های ساخته‌شده در پایان دوره قاجار

راسته ترک‌ها در شرق به راسته سراج‌ها و در غرب به ابتدای راسته علافخانه محدود می‌شود. پس از آن ابتدای راسته علافخانه است که در غرب به میدان علافخانه می‌رسد (ت ۱۳). این راسته در غرب تا دروازه چیا سرخ ادامه داشته است، اما با ساخت خیابان جوانشیر و بریده شدن بازار در سال‌های پایانی دوره پهلوی، بخش‌های غربی که به «بازار توپخانه» مشهور است، آسیب فراوان دیده و اطلاعات چندانی از آن در دست نیست. بنا بر این میدان علافخانه و بناها و راسته مجاور آن غربی‌ترین نقطه بازار علافخانه کنونی است (ت ۱).

با توجه به تاریخ ساخت بناهای راسته علافخانه، به نظر

۴۹. «موقوفات حاج محمدتقی اصفهانی (موصی)»، در اردشیر کشاورز، همان، ص ۷۰۹-۷۱۶.
۵۰. «موقوفه محمد مهدی کاشانی»، در اردشیر کشاورز، همان، ص ۵۴۸-۵۵۰.
۵۱. به گفته برخی از اهالی بازار، بانک شاهنشاهی را در دوره پهلوی در میان سرای نو ساخته‌اند.
۵۲. مسجد شافعی به همت خلیفه سیدحسین مسعود مفتی اعظم شافعیان کرمانشاه در شعبان ۱۳۲۵ ق و در دوره سلطنت محمدرضا پهلوی ساخته شد (محمدعلی سلطانی، تاریخ تسنن در کرمانشاه به انضمام علما و عرفای دینور، ج ۷، ص ۲۷۴).

ت ۱۳. راسته علافخانه، مأخذ: نگارنده.

تلاش کردیم بر اساس شواهد احتمالات ممکن را بیان کنیم، اما در بیشتر موارد به دلیل کمبود اطلاعات، قضاوت قطعی ممکن نیست. یافتن منابع جدیدتر افزون بر کمک به قضاوت دقیق‌تر درباره تاریخ‌گذاری بخش‌های موجود بازار، در شناخت بخش‌هایی از بازار که امروز اثری از آن‌ها نیست نیز مفید خواهد بود. چنان‌که پیش‌تر گفتیم، علاوه بر راسته‌هایی که در این مقاله معرفی شدند، تاریکه بازار، محدوده بین بازار چال حسن خان تا دروازه سرفیر آقا، و محدوده بین بازار علافخانه تا دروازه چپاسرخ نیز در گذشته جزئی از بازار بودند و امروز آسیب فراوان دیده‌اند یا کاملاً ویران شده‌اند. بررسی تاریخ ساخت این بازارها مستلزم شواهد بیشتر و پژوهشی دیگر است. افزون بر شناخت دیگر بخش‌های بازار، این پژوهش می‌تواند مقدمه پژوهش‌های دیگری درباره زندگی اجتماعی بازار و جایگاه آن در کالبد و زندگی شهر و نیز روند شکل‌گیری و گسترش شهر باشد.

جمع‌بندی
در پژوهش حاضر با جستجوی تاریخ ساخت بناهای بازار، بر اساس نام بانیان آن‌ها، تاریخ ساخت راسته‌های مختلف را بررسی کردیم. بنا بر آنچه درباره تاریخ ساخت راسته‌ها گفتیم، بازار کرمانشاه به تدریج از آغاز تا پایان دوره قاجار ساخته شده است. قدیمی‌ترین راسته‌های بازار را در ابتدای دوره قاجار و در زمان زمامداری محمدعلی میرزا دولت‌شاه، در شرق شهر ساخته‌اند. در میانه دوره قاجار و حکومت امام‌قلی میرزا عمادالدوله در کرمانشاه، بازار با ساخت چند راسته جدید به سوی غرب شهر گسترش یافت. در پایان دوره قاجار نیز متأخرترین راسته‌ها را در غرب شهر ساختند.

مطالب مربوط به بانیان و تحلیل‌های مطرح درباره راسته‌های بازار بر اساس شواهد موجود در متون و اسناد است و در صورت یافتن منابع جدید می‌توان آن را تکمیل و دقیق‌تر کرد. در این پژوهش

منابع و مآخذ

افشار سیستانی، ایرج. کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، ج ۱، تهران: انتشارات زرین، ۱۳۷۱.
احمدمیرزا عضدی. تاریخ عضدی، با توضیحات و اضافات از عبدالرحسین نوایی، تهران: بایک، ۲۵۳۵.
بهجهانی، آقااحمد بن محمدعلی. مرآت الاحوال جهان‌نما (بخش یکم)، با مقدمه و تصحیح و حواشی علی دوانی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
حاجی قاسمی، کامبیز. گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. دفتر دهم: بناهای بازار، تهران: شرکت توسعه فضاهای فرهنگی، ۱۳۷۵.
خدیبوی، سیامک. «گفتگوی شخصی با میترا هاشمی»، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی استان کرمانشاه، شهریور ۱۳۸۹.
_____ . «معرفی مختصر یافت تاریخی کرمانشاه»، در مجموعه مقالات سومین کنفرانس تاریخ معماری و شهرسازی ایران، دوره دوم، ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ص ۵۵۳-۵۷۶.

رایت، دنیس. نقش انگلیس در ایران. ترجمه فرامرز فرامرزی، تهران: انتشارات فرخی، ۱۳۶۱.
رشیدی، محمدرضا. «روند شکل‌گیری بازار بزرگ کرمانشاه». در همایش بین‌المللی باستان‌شناسی غرب کشور، کرمانشاه، ۱۳۸۴ (منتشر نشده).
رهرو، سعید. طرح مرمت و احیاء حمام حاج شهزادخان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیاء بناها و یافته‌های تاریخی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۸۰.
سلطانی، محمدعلی. اسناد نهضت مشروطیت در کرمانشاهان از آرشبو آیت‌الله حاج محمدمهدی کرمانشاهی (فیض‌مهدوی) لیدر ملیون کرمانشاه، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
_____ . جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۴ و ۵: تاریخ مفصل کرمانشاهان از دوران ماقبل تاریخ تا کودتای بیست و هشتم مرداد به انضمام پیشینه خاندان‌های شهری از خاکریز تا خسروی، تهران: شه، ۱۳۴۴.

- جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۸، تاریخ تسنن
در کرمانشاه به انضمام علما و عرفای دیپور، تهران: شه، ۱۳۷۴.
- سمعی، غلامرضا. زندگانی سردار کابلی: مشتمل بر حوادث افغانستان در
قرن نوزدهم میلادی و مباحث علمی، دینی، تاریخی، ادبی و اجتماعی، و
تراجم جماعتی از علماء و فضلاء و شعراء، تهران: زوار، ۱۳۶۲.
- سیاح، محمدعلی بن محمدرضا. خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت،
به کوشش حمید سیاح و به تصحیح سیف‌الله گل‌کار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۹.
- فریدالملک همدانی، محمدعلی. خاطرات فریدمیرزا محمدعلی‌خان
فریدالملک همدانی از ۱۲۹۱ تا ۱۳۳۴ هجری قمری، گردآورنده مسعود
فرید (قراگزلو)، تهران: زوار، [۱۳۵۱].
- کرزن، جرج. ن. *ایران و قضیه ایران*، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: مرکز
انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
- کشاوری، اردشیر. *زندگان عرصه عشق: مجموعه اسناد وقفی اداره کل اوقاف و
امور خیریه استان کرمانشاهان*، ج ۲، کرمانشاه: انتشارات طاق بستان، ۱۳۸۲.
- گلزاری، مسعود و محمدحسین جلیلی. *کرمانشاهان باستان از آغاز تا آخر
سده سیزدهم هجری قمری*، تهران: چاپخانه وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۵.
- منصوری، فیروز. *استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود*، تهران: موسسه مطالعات
تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۶.
- مهریار، محمد و دیگران. *اسناد تصویری شهرهای ایران: دوره قاجار،
تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور*، ۱۳۷۸.
- میرزا شکرالله سنندجی. *تحفه ناصری*، به کوشش حشمت‌الله طیبی، تهران:
امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- ناصرالدین‌شاه قاجار. *شهریار جاده‌ها: سفرنامه ناصرالدین‌شاه به عتبات،
به کوشش ایرج افشار، تهران: فردوسی*، ۱۳۶۳.
- Buckingham, J. S.. *Travels in Assyria, Media and Persia*. Vol. 1.
London: H. Colburn & R. Bentley, 1830.
- Clarke, J. L. and B. D. Clark. *Kermanshah an Iranian
Provincial City*. Durham: University Of Durham, 1969.